

ПСИХОЛОГІЧНІ ЗАКОНОМІРНОСТІ ПРОФЕСІОНАЛІЗАЦІЇ ТА ІНСТИТУАЛІЗАЦІЇ ПРАЛОГІЧНОЇ АНТИЦИПАЦІЇ

Первинною фазою вищих форм антиципації людини у своїх попередніх роботах ми назвали пралогічною антиципацією [4]. Цей різновид антиципування базується на опосередкуванні ворожильними знако-символічними засобами, спирається на містичні антиципаційні схеми і проявляється в спробах організувати антиципаційні процеси у формі ясновидіння, розпізнавання прикмет, здійснення мантичних процедур. У релігійних формах цей первісний тип антиципації існує й понині.

Дослідження пралогічної антиципації як первісної форми цієї людської здатності дає глибше зрозуміти сутність її вищих форм. У даній статті нас буде цікавити взаємозв'язок пралогічної антиципації як індивідуальної і соціальної функції. У культурогенезі антиципації її індивідуальні і соціальні форми (мікро групова, макрогрупова, суспільна тощо) тісно взаємопов'язані і прогресують реципрокно.

Фактичний матеріал накопичений антропологами, культурологами та істориками [1; 2; 3; 9; 11; 12; 13] може дати підставу для цікавих висновків якщо його проаналізувати під кутом культурно-історичного підходу [7].

Мета статті – виокремити етапи розвитку паралогічної антиципації в аспекті професіоналізації та інституалізації цієї функції і характер взаємозв'язку прогресу антиципація як індивідуальної та соціальної функції.

Аналізуючи паралогічне антиципування звернемо увагу на тих, хто є носієм цього типу передбачення, його суб'єктом.

Передусім помітно, що суб'єкти антиципування можуть відрізнятися не тільки варіацією прогностичних здатностей. Річ у тім, що подібні відмінності можуть оформлюватися соціально. За певними особами люди визнають високорозвинену здатність антиципації і навіть вбачають в їх прогностичній діяльності основну їх соціальну функцію (або одну із основних). У первісних суспільствах такими, як правило, були шамани, чаклуни, цілителі, знахарі тощо. Іншими словами, у найпримітивніших суспільствах починає формуватися те, що можна назвати соціальними інститутами антиципації. Як пише Д.Д.Фрезер: "У примітивному суспільстві, де панує однорідність занять і де розподіл на професійні групи ледь окреслився, кожна людина більшою чи меншою мірою займалася магією у своїх інтересах і використовувала чари та заклинання на благо собі і на шкоду своїм ворогам. Великий крок вперед був зроблений тоді, коли чаклуни виділилися в особливий клас, тобто тоді, коли вони були відокремлені від інших одноплемінників для того, щоби своїм мистецтвом (будь воно спрямоване на лікування хвороб, передбачення майбутнього або іншу суспільно значущу мету) приносили користь усьому суспільству. Хибність засобів, до яких вдавалася більшість із цих професіоналів для досягнення своїх цілей, не повинна зменшувати в наших очах величезну значущість цього інституту. Значна група людей, принаймні на вищому ступені, звільнилася від необхідності заробляти собі на життя тяжкою фізичною працею і отримала можливість (і, навіть, стимул) зайнятися дослідженням таємниць природи. Правом і одночасно обов'язком людей цієї професії було знати більше від своїх одноплемінників, знайомитися з усім, що може допомогти людині в її виснажливій боротьбі з природою, полегшити її страждання та продовжувати життя" [12, с.66].

Таким чином, у ході суспільного розвитку спостерігається таке явище, як прогресуюча інституалізація антиципаційної функції людини, переростання індивідуальної антиципації в професійну діяльність.

Гадання, магія, цілительство були надзвичайно престижними в первісному суспільстві; на цьому шляху можна було досягти неабиякого авторитету та багатства. То ж не дивно, що такі ролі були привабливими для найбільш здібних та честолюбних представників племені. Щоправда, траплялися серед шаманів і люди психічно хворі. Бо, як пише Н.А. Алексєєв, серед якутських шаманів є багато нервово хворих, особливо на істерію. Причому в деяких шаманів хвороба природжена. Але все ж таки це не було загальним правилом [1].

Інший дослідник, А.Ф. Анісімов, констатував "наявність серед евенкійських шаманів поряд з нервовими, істеричними людьми велику кількість досить тверезих, холоднокровних людей, з великою силою волі і часто скептично налаштованих. Для таких шаманство було лише обрядовою формою і засобом отримання відповідних соціальних переваг... Знаючи добре на власному досвіді ціну всім шаманським провидінням і не бажаючи втратити свій авторитет в очах родичів, шамани цього складу уважно спостерігали і намагалися зрозуміти все, що могла дати в плані позитивних знань суспільно-історична практика, починаючи з вивчення місцевості, умов полювання, звичок та поведінки звіра і закінчуючи спостереженнями над психологією людей, які складають шаманську аудиторію. Вони уважно прислухалися до розповідей досвідчених мисливців, вели спостереження за міграцією звірів, приглядалися, де більше родить кедрової та модринової шишки (основний харч білки), ягоди (кормова база борової дичини) і т. ін. Шамани подібного типу робили передбачення з урахуванням усіх знань, щоб якомога менше помилятися і зберігати свій авторитет. Огортаючи практику в шаманську містичну форму, вони здатні були давати цілком практичні вказівки, що, у свою чергу, сприяло зміцненню їхнього авторитету і соціального становища. У своїх діях вони спирито поєднували віртуозне трюкатство, магічне і містичне шарлатанство, знання психології людей свого племені і позитивний виробничий досвід" [2, с. 232-233].

Подібні міркування висловлює і Д.Д. Фрезер, аналізуючи діяльність чаклунів-провидців. Він пише, що не завжди чаклун був шахраєм і облудником. Часто він сам щиро вірив у ті здібності, якими його наділяли члени племені: "Але чим він проникливіший, тим більш імовірно, що він розпізнає оману, яка спокушає людей менш зірких. Найбільш здібні представники цієї професії стають більш чи менш свідомими облудниками. Саме ці люди, завдяки видатним здібностям, звичайно досягають найбільших почестей і найвищої влади. На шляху професійного чаклуна розставлено багато пасток і, як правило, тільки людина з дуже холодним розумом і гострим інтелектом може безпечно їх обійти... Чесний чудотворець очікує, що його чари та заклинання зроблять потрібну дію і тоді, коли він зіткнеться з невдачею, особливо зі згубною невдачею, котру, як часто буває, не можна приховати; він буває пійманим зненацька. На відміну від свого колеги-облудника він не тримає наготові пристойне виправдання цієї невдачі, а поки він його відшукає, розчаровані і розлючені члени племені встигнуть звернути йому шию" [12, с.50].

Поява шаманів, чаклунів, а пізніше жерців була визначною віхою в розвитку вищих форм антиципації людини. Професійний обов'язок передбачати майбутнє штовхнув їх на пошук засобів та технологій антиципування, які потім стали здобутками всього суспільства. У цих пошуках переважала в цілому тенденція до розробки раціональних методів передбачення, бо саме вони можуть забезпечити справжній успіх. Адже немає більш надійного засобу переконати інших у своїй компетентності, як справді стати компетентним. Завдяки цьому крупинка за крупинкою склалися раціональні знання та прийоми антиципування.

Як бачимо, первісна, або пралогічна, антиципація є історично першим шаблем соціогенезу цієї психічної функції. Зародившись ще на найбільш ранніх етапах кам'яного віку, вона поступово ускладнювалася як у плані використання різноманітних засобів антиципування (знакових та матеріальних) і відшуканні різного роду антиципаційних процедур, так й у плані формування все більш складних соціальних інститутів антиципації (ясновидців, шаманів, жерців і т. ін.). Крім того, накопичується соціально-історичний досвід людських спільнот, все більше вдосконалюється соцістальний образ світу, у контексті якого здійснюються процеси антиципування.

По суті, пралогічна фаза розвитку антиципації є фазою пошуку засобів опосередкування антиципаційних функцій, прийомів організації процесу антиципування, а також антиципаційних схем реальності, спираючись на які можна передбачати майбутнє. Щоправда, далеко не всі винайдені засоби, прийоми та схеми виявилися адекватними. Більшість з них показала себе повністю або частково хибними. Проте в цілому весь цей пошук дав позитивний результат. Незважаючи на велику кількість помилок, накопичувався арсенал все більш і більш раціональних форм антиципації.

Які ж принципи лежали в основі пралогічної антиципації і надавали їй своєрідного характеру. Умовно їх можна звести до трьох.

Один з найбільш прадавніх принципів передбачення полягає в припущенні, що майбутнє можна сприймати безпосередньо, подібно до того, як сприймається теперішнє. Для цього треба мати або унікальну властивість, або ж уміти привести себе в особливий стан, в якому, на думку провидця, стає можливим яснобачення через час і простір. З метою безпосередньо, "напрямую", побачити майбутнє ще первісні люди різноманітними засобами заглиблювалися в транс, приймаючи наркотичні речовини, або ж досягали цього за допомогою дуже тривалих і інтенсивних танців тощо. Ця первісна форма організації процесу антиципування не тільки дожила до наших днів, але й продовжує розвиватися нашими сучасниками, які називають себе екстрасенсами.

Інший принцип базується на тому, що людина не прагне безпосередньо заглянути за завісу часу, а свої зусилля спрямовує на те, щоб у теперішніх подіях розпізнати провісники майбутніх. Такий "прикметний" підхід, починаючи з первісних часів, призвів, з одного боку, до появи цілої системи марновіств та віру в знамення, а з іншого боку – створив, наприклад, досить точну систему народних прикмет для прогнозування погоди, а також став одним із джерел формування наукової прогностики.

Третій шлях розвитку людської антиципації утворює мантика. В її основі лежить припущення, що за допомогою маніпуляції спеціальними предметами (жереб, бабки, карти та ін.), символами, числами або ж через ритуальні ігри можна отримати інформацію про майбутні події. Саме в мантичній антиципації особливо яскраво простежується закономірність використання людиною знаків для оволодіння власними психічними процесами, що знаменує етап переходу від натуральних до вищих форм антиципування. З цієї точки зору на мантику можна не тільки дивитися як на помилку людської думки, але і вбачати в ній релікт такого явища, яке колись сприяло появі вищих форм антиципації людини, було своєрідним перехідним етапом, опорною спорудою, що надала можливість піднятися людській антиципації над тваринною.

По суті, бабки або карти свого часу для становлення вищих форм антиципації людини були тим, чим були для становлення вищих форм пам'яті вузлик та зарубка. Тільки згодом ці засоби мантики, як і інші засоби опосередкування психічних процесів, перетворилися зі стимула на гальмо, змінили прогресивний вплив на регресивний. При цьому вузлик і зарубка відмерли порівняно легко, а релікти пралогічної антиципації вперто існують і в наш час. Це, напевно, свідчить про особливо складний процес опосередкування антиципаційних процесів, а також про ще значну незавершеність формування більш вищих форм антиципації людини.

Окрім принципів паралогічного антиципування стародавні професіонали напрацювали цілий арсенал прийомів. Адже до абсолютної майстерності в передбаченні було ще далеко (цим не може похвалитися і сучасна людина), то треба було розробити і ряд страхувальних прийомів, які допомогли б зберегти авторитет професійного прогнозіста, а часом і життя, і дозволили заробити на хліб. Тому, якщо розглянути стародавню пралогічну культуру антиципування, то вона є чимось більшим, ніж просто технологія антиципування у строгому розумінні цього слова. Ця культура включає до свого складу і ряд інших допоміжних по відношенню до антиципації компонентів.

Умовно, на нашу думку, в пралогічній професійній культурі антиципування можна виділити такі складові. Перший компонент – це власне антиципаційні прийоми та засоби, спрямовані на пізнання майбутнього. Сюди належать способи постановки антиципаційних задач, методи збирання передантиципаційної (вихідної) інформації, самі антиципаційні процедури, що трансформують вихідну інформацію в прогностичну, антиципаційні схеми досвіду та теоретичних знань (у даному разі міфів, колективних уявлень про світ), спираючись на які здійснюються антиципаційні процедури, а також прийоми оформлення та видачі прогнозу.

Але не завжди містичне, за формою пралогічне антиципування було таким за своєю суттю. Як відомо, такий соціальний інститут Древньої Греції, як Дельфійський оракул (одна з найперших солідних прогностичних установ), славився своїми багатозначними відповідями, про які ходить не один історичний анекдот. Але впродовж століть Дельфійський оракул зазнав певної еволюції, все частіше вдаючись до раціональних методів. Цікаве зауваження з цього приводу дає колишній шеф ЦРУ Аллен Даллес: "Характеру більш мирського інституту оракул набув, як нам тепер відомо, у наступні часи, тому, що жерці, напевно, утримували мережу "освідомлювачів" у всіх грецьких областях і, таким чином, були краще інформовані про стан справ, ніж люди, що приходили сюди за порадами. Їх обізнаність зовсім не мала божественного походження, хоч і видавалась за таку. Ще пізніше до справи, очевидно, додавалась певна доля корупції в результаті того, що жерці володіли секретами, які довіряли їм клієнти. Володар або багач, що користувався прихильністю жерців у Дельфах, а може й підкупивши їх, міг отримати відомості про своїх суперників і ворогів, які ті самі ж видали, радячись з оракулом. У найбільш плідний період своєї діяльності оракули часто давали чудові практичні поради" [8, с.34-

За спостереженнями А. Ф. Анісімова, цілеспрямований і завчасний збір потрібної для антиципування інформації здійснювали сибірські шамани [1]. Раніше циганки-ворожки, ходячи по селах, намагалися при кожній можливості вивідати інформацію у сусіда про сусіда і використовували її в процесі ворожби. Все це – приклади серйозного відношення ворожбитів до такої справи, як збір вихідної інформації для передбачення.

Те ж саме можна сказати про мантичні процедури. Незважаючи на їх містичну форму, вони можуть стимулювати роботу цілком раціональних механізмів людської психіки. Якутський лікар-психіатр Д.Д. Сафронов, досліджуючи шаманське передбачення, дійшов такого висновку: "За допомогою відомих їм прийомів і засобів шамани приводили себе до такого стану, коли забуте "нагадують духи". Напевне, це був стан самогіпнозу, а те, що отримано як повідомлене "духами" – виринутий у цьому стані власний досвід неусвідомлених до цього часу, або забутих життєвих ситуацій та їх взаємозв'язків, досвід, що стає дороговказом до розв'язання якоїсь задачі" [11, с. 120].

Другим компонентом мантичної культури антиципування є страхувальні прийоми. Незважаючи на будь-які містичні та псевдомістичні (тобто, по суті, раціональні) прогностичні прийоми, помилки в передбаченні неминучі. Тому надзвичайно важливим моментом діяльності мантика-професіонала є той випадок, коли його передбачення не підтверджується. Серйозні професіонали до цього готуються завчасно. Один бік цієї підготовки – страхувальні прийоми. Типовими серед них є багатозначність прогнозу, використання тлумачних символів, якомога ширших прогностичних категорій, якомога розмитіша їх імовірна оцінка та просторово-часова локалізація тощо. Як писав М.Монтень: "...головний успіх таких ворожбитів – це таємничість, двоїстість та химерність пророчої мови, в яку автори цих книг не вкладали певного змісту через те, щоб нащадки знаходили тут все, чого вони бажатимуть" [10, с. 56].

Другий бік такої підготовки – це відшукування виправдання в тому разі, коли прогноз не збувся. Цей третій компонент мантичної культури антиципації можна назвати апологетичними прийомами.

Четвертий компонент краще було б назвати прогнозо-реалізаційними прийомами, розуміючи під цим випадок, коли здійснення прогнозу є результатом діяльності самого ворожбита. Таке явище може бути неусвідомленим, а може бути і нависним.

Один із численних варіантів цього явища полягає в тому, що прогнози можуть мати сугестивний характер. Д.Д. Софронов називає передрікання загибелі шаманами специфічною формою антипсихотерапії. Людина в цьому разі починає відчувати "себе повністю віддану під владу духів, призваних шаманом, щоб покарати його. Навіювання переходить у самонавіювання. Почуття страху, приреченості викликало несприятливий обмін речовин, паралізувало волю до життя, розум, і все це врешті-решт розладнувало перебіг фізіологічних процесів в організмі. Слепа віра в здійснення всіляких передбачень і пророцтв сковувала людину, примушувала її робити невластиві для неї вчинки, допускати серйозних помилок, які в змозі були призвести до трагічного фіналу. І жертва неминуче гинула" [11, с.119].

В інших же випадках може застосовуватися й шахрайство, інсценізація здійснення прогнозу або його свідоме підстроювання. Наприклад, тому, кому передбачена смерть, підсипається отрута, а того, кому передрікається одужання, просто виліковують.

І нарешті, п'яту групу прийомів можна назвати рекламними, бо успіх професійного ворожбита значною мірою залежить від його іміджу серед клієнтів. При цьому цей імідж далеко не завжди досягається самою справою, демонстрацією мантичної майстерності. Це може робитися і шляхом розпускання чуток, що гіперболізують, міфологізують прогностичну здатність ворожбита. Нерідко він і сам охоче розповідає про свої вражаючі успіхи в передбаченні майбутнього, які ним були досягнуті в минулому. При цьому він може й мимоволі вдаватися до перебільшень та фантазування, по типу мисливських і рибальських байок, а може й свідомо це робити з метою самореклами.

Отже, успіх професійної діяльності прогнозиста визначається не одними власне антиципаційними прийомами. Насправді культура професійного антиципування є чимось більшим, включаючи до свого складу цілий ряд допоміжних прийомів. Це варто врахувати в процесі аналізу як прадавніх, так і сучасних форм професійної прогностичної діяльності.

Розвиток пралогічної антиципації тривав дуже довго. Свого розквіту вона досягла у стародавньому світі. У Древній Греції і Стародавньому Римі ці форми антиципації стали особливо витонченими, а Дельфійський оракул, напевне, був вершиною соціальної інституціалізації цієї форми антиципування. При цьому система професіональних прогнозистів та їх діяльність стала дуже диференційованою (авгурія – ворожіння по польоту птахів, *гарусніція* – ворожіння по печинці, *продигія* – інтерпретація природних аномалій, *онірологія* – тлумачення снів, астрологія, фізіономіка, хіромантія і т. ін.).

Соціальні інститути антиципації в стародавньому світі обслуговували не тільки суспільні та особисті потреби в передбаченні майбутнього. У багатьох стародавніх суспільствах царі вибиралися за передріканням жерців. Зокрема, таку функцію виконував і Дельфійський оракул. Тому деякі претенденти підкупляли жерців, щоб вони саме їх передрікали царями.

Процедури ворожби використовувалися також і в судових справах для визначення винуватця або злочинця. За допомогою оракула греки призначали й міру покарання. Геродот пише, що коли служниця храму Тиму допомогла завойовнику Мільтіаду, то паросці відправили в Дельфи послів для визначення покарання. Піфія заборонила карати служницю, проголосивши її невинною, і паросці її простили.

На думку правознавця А.Б. Венгерова, соціальні інститути передбачення, права і моралі прадавніх і ранньокласових суспільств складала одне ціле, і тільки пізніше поступово відокремилися в самостійні інституції. Він вважає, що в основі моралі лежать аналогічні структури, що спираються на опозиції "сприятливо – несприятливо" – у передбаченні, "можна – не можна", "дозволено – заборонено" – у праві, "добре – погано", "добро – зло" – у моралі. Передбачення будується за схемою "якщо – то", а правова норма доповнюється ще санкцією "якщо – то – інакше". "Якщо" – умова, "то" – припис, "інакше" – несприятливі наслідки в разі невиконання припису. Моральні норми і норми права були спочатку передбаченнями "сприятливо – несприятливо", а потім трансформувалися у "добре – погано" [6].

Таким чином, інститут пралогічної антиципації відіграв багато важливих функцій у стародавніх суспільствах, але з розквітом релігії він втратив своє панівне становище і поступився місцем іншому соціальному інституту антиципації – пророцтву.

Але це не значить, що пралогічне антиципування зовсім зійшло з арени. Хоча новий соціальний інститут антиципації

і повів нещадну боротьбу зі своїм попередником. Вся Біблія переповнена епізодами цієї боротьби. "Ворожки не лишай в живих", – написано в Біблії [5]. У часи середньовіччя також багатьох відунів і ворожбитів було спалено на вогнищах.

Висновки. Можна виокремити наступні фази професіоналізації та інституціоналізації пралогічної антиципації в первісних та стародавніх суспільствах. Першу фазу можна назвати допрофесійною. Коли кожен член племені антиципує сам собі, а окрема роль поки що відсутня. Такий стан речей має місце на найбільш простій фазі соціальної організації людей – родовій общині. Другу фазу можна назвати професійно-одноосібною, коли за однією з ролей визнається виняткова здатність до антиципування і ця функція однією з основних чи то й основною її функцією у дані спільноті. Така ситуація складається при переході до більш вищого рівня соціальної організації яким є плем'я. Третя фаза виникає вже після переходу до ще масштабніших соціальних утворень якими є держави стародавнього світу. Тут антиципування може покладатися вже не на одного універсала, а на цілі організації, групи професіоналів антиципування, серед яких пралогічне антиципування диференціюється на окремих спеціалістів. Таку фазу можна інституціоналізації та професіоналізації можна назвати професійно-організаційною.

В історичному плані після свого розквіту в стародавньому світі соціальні інститути паралогічної антиципації на теренах Європи були витіснені інституціями теологічного антиципування вже на початок середньовіччя.

В основі пралогічного антиципування лежали три принципи: спроба сприйняти майбутнє безпосередньо подібно до теперішнього (яснобачення); через провісники та прикмети; визначити шляхом маніпуляції зі спеціальними знаряддями (мантіка). Сама ж професійна культура пралогічного антиципування включала: власне антиципаційні прийоми та засоби, спрямовані на пізнання майбутнього; страхувальні прийоми як багатозначність та розмитість формулювання прогнозів тощо; апогетичні прийоми на випадок невідповідності передбачень у вигляді наперед заготовленої системи виправдань; прогнозно-реалізаційні прийоми та рекламні (іміджбілдингові).

Удосконалення антиципації одночасно на індивідуальному й соціальному рівні мало взаємопосилювальний ефект у культурогенезі вищих форм антиципації людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Алексеев Н.А.* Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. – Новосибирск: Наука, 1984. – 232 с.
2. *Анисимов А.Ф.* Религия эвенков. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – 236 с.
3. *Анисимов А.Ф.* Исторические особенности первобытного мышления. – Л.: Наука, 1971. – 136 с.
4. *Батраченко І.Г.* Психологія розвитку антиципації людини. – Дніпропетровськ: Вид-во ДДУ, 1996. – 204 с.
5. Библия. Книги священного писания Ветхого и Нового завета. – М.: Изд.Моск. патриархии, 1988. – 1371 с.
6. *Венгеров А.Б.* Предсказания и пророчества: за и против. – М.: Моск. рабочий, 1991. – 240 с.
7. *Выготский Л.С., Лурия А.Р.* Этюды по истории поведения: Обезьяна. Примитив. Ребенок. – М.: Педагогика-Пресс, 1993. – 224 с.
8. *Даллес А.* Искусство разведки. – М.: Междунар. отн. – МП "Улисс", 1992. – 288 с.
9. *Леви-Брюль Л.* Первобытное мышление. – М.: Атеист, 1930. – 337 с.
10. *Монтень М.* Опыты. – М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1954. – Т. 1. – 556 с.
11. *Сафронов Д.Д.* Тайны шаманов // Полярная звезда. – Якутск, 1972. – №1. – С. 116-120.
12. *Фрезер Д.Д.* Золотая ветвь. – М.: Политиздат, 1980. – 831 с.
13. *Хасанов И.А.* Антропосоциогенез и происхождение сознания (некоторые методологические вопросы). – М.: ИПК госслужбы, 2006. – 72 с.

Подано до редакції 30.01.09

РЕЗЮМЕ

Розглянуто процес професіоналізації та інституціоналізації антиципації в первісних та стародавніх суспільствах. Розкрито значення цього процесу для культурно-історичного прогресу людської антиципації.

РЕЗЮМЕ

Рассмотрено процесс профессионализации и институционализации антиципации в первобытных и древних обществах. Раскрыто значение этого процесса для культурно-исторического прогресса человеческой антиципации.

SUMMARY

The article researches on the process of professionalization and institutionalization of anticipation in primitive and ancient societies. It reveals the value of the mentioned process for cultural and historical progress of human anticipation.